

**ГЕНЕРАЛЬНА ВІЗИТАЦІЯ ВІРМENO-КАТОЛИЦЬКОЇ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1791 Р.**

Важливість ролі вірмен Речі Посполитої у суспільно-економічній історії цієї держави не викликає особливих дискусій в сучасній українській історіографії. Однак, увагу зосереджено на низці інших питань, наприклад, місці вірмено-католицької церкви у житті вірменської громади. Відповідь на таке серйозне питання потребує ґрунтовного дослідження, що базувалося б на комплексі джерел. Частковою спробою такого дослідження є дана стаття. Предметом вивчення у ній є генеральна візитація вірмено-католицької церкви 1791 р. Як зразок, використано документи однієї з візитацій – кам'янець-подільської (далі – кам'янецької) вірмено-католицької церкви. Питання виникнення і проведення перших вірмено-католицьких візитацій на сьогодні майже недосліджене. Можна припустити, що розпочато їх було одразу після укладення вірменами унії з апостольським престолом. До таких висновків можна прийти після ознайомлення з бібліографією та джерелами, що присвячені історії вірмено-католицької церкви¹. Проте, невідомо чи всі візитації цих церков до сьогоднішнього дня збереглися, і в якому вони стані. Цікаво ще й інше, якщо свідчення згаданої літератури та джерел вірні, то найраніші з вірмено-католицьких візитацій загалом приблизно співпадають з найранішими візитаціями греко-католицьких церков². Факт дійсно цікавий і потребує додаткового дослідження. У записах вірмено-католицької візитації 1791 р. зустрічаються певні частини, що подібні за змістом до записів греко-католицьких візитацій цього ж часу. Можливо, відбувався певний взаємовплив канцелярської дипломатичної практики даних церков. Отже, на даний момент генеральну вірмено-католицьку візитацію 1791 р. можна вважати найранішим джерелом такого виду, що зберігається на території сучасної України.

Аналізована у цій статті кам'янецька візитація 1791 р. довгий час залишалась поза зором дослідників. Про її існування, можливо, знав Ч. Лехіцкі³, а С. Баронч активно використовував її дані для

написання своєї монографії⁴. Зокрема, згаданий автор з цієї візитації почерпнув інформацію про освячення церков у Тисьмениці, Рашкові, Могильові, Кутах, Кам'янці-Подільському, Бережанах та Жванці⁵. Проте, автор, посилаючись на архівні документи вірменської консисторії, спеціально не зазначає, що працював саме з матеріалами вірмено-католицької візитації. Ще один цікавий факт: С. Баронч – єдиний автор, хто вказує точну дату проведення візитації – 27 травня 1791 р.⁶ Він теж писав про те, а за ним цю інформацію повторює Ч. Лехіцкі⁷, що архієпископ Якуб Туманович отримав дозвіл австрійської влади виїхати до Російської імперії з метою провести там генеральну візитацію. Тут виникає певне непорозуміння. На 1791 р. жодне місто Речі Посполитої, де мешкала більш-менш велика група представників вірменської громади, після першого поділу цієї держави не перебувало на території, що потрапила до Російської імперії⁸. Це яскраво підтверджують й самі початкові записи вірмено-католицької візитації 1791 р. У деяких з них, як, наприклад, у кам'янець-подільській та могольовській візитації вказано, що церкви знаходяться у польському королівстві⁹.

Вибір даної візитації для публікації, серед інших відомих, нам був зроблений не випадково. Проаналізувавши всі виявлені записи генеральної вірмено-католицької візитації 1791 р., вдалось встановити, що акти візитації кам'янецької церкви є найбільш повними. В усіх інших матеріалах візитації збереглися лише перші аркуші. Цей перший аркуш й засвідчує, що генеральна візитація 1791 р. в усіх вірмено-католицьких церквах проводилась уніфіковано¹⁰. Однак, далі відсутні цілі частини тексту з відповідною візитаційною інформацією¹¹, або з'являються додаткові аркуші, що могли слугувати як допоміжний матеріал під час запису протоколів візитації. Інформація, яку знаходимо у цьому допоміжному матеріалі дуже цікава за своїм змістом. Наприклад, маємо список дорогоцінних речей снятинської церкви, що відноситься до 1787 р.; накладна розписка лисецької церкви¹² і т. ін. Крім того, кам'янецький акт візитації – єдиний „чистовий” запис візитації вірмено-католицької церкви від початку до кінця. Подібний початок можна знайти й у візитаційних записах могольовської церкви¹³, але вони, на жаль, обриваються на пункті, де генеральний візитатор з'ясовував юридичні права пароха на дану парафію. Взагалі, аналіз записів генеральної візитації 1791 р. засвідчує можливість

використання матеріалу у наукових дослідженнях з історії мистецтва, генеалогії, філології, ономастики та інших галузях гуманітарної науки.

Тепер перейдемо до аналізу самої кам'янецької візитації вірмено-католицької церкви. Подальші дослідження допомогли виявити два варіанти візитації кам'янецької церкви. Їх аналіз дає можливість припустити існування „чистового” та „чорнового” варіанту записів генеральної візитації вірмено-католицьких церков 1791 р. Такі висновки дозволяє робити зовнішній та внутрішній аналіз цих записів. Якщо „чистовий” варіант є записом реєстру ходу візитації з певним описом, то „чорновий” містить в основному статистичну інформацію. До того ж, записи останнього, тобто „чорнового” варіанту, менш акуратні, хоча обидва варіанти записані скорописом. У „чорновому” варіанті багато пропущеного місця. Можливо, писар заготовив для себе уже певний „бланк”, де повинен був вносити конкретну інформацію¹⁴. Аналогічну форму запису, правда, акуратнішу, містять записи візитації лисецької вірмено-католицької церкви¹⁵. Обидва варіанти кам'янецької візитації записані на папері з філіграню NAWAR IA. Зрозуміло, що виявлені записи візитації 1791 р. не є єдиними, що збереглися на сьогодні. В результаті нефахового впорядкування фонду 475 Центрального державного історичного архіву (Львівська вірмено-католицька консисторія) багато документів, що логічно відносяться до однієї теми виявились у різних справах. Взяти, хоча б „чистовий” та „чорновий” варіант аналізованої у цій статті візитації¹⁶. Тому, ми впевнені, що додаткові дослідження допоможуть виявити решта необхідних частин візитації 1791 р. Доказом цього твердження можуть служити уже нові публікації, де активно використовуються частини даного документа¹⁷.

Після уважного аналізу записів кам'янецької візитації можна виділити наступні пункти:

Вступна частина або передвізитаційна. Зокрема, перші дані, які можна отримати з записів візитації даної церкви – це те, що тривала вона 10 днів (з 18 по 28 червня)¹⁸. Тут же дізнаємося про час приїзду архієпископа (генерального візитатора) до парафії; опис чину його зустрічі. Дізнаємось про перші дії архієпископа, а саме: одразу по приїзді він відбуває молитву перед св. Дарами, а наостанок першого дня свого перебування у кам'янецькій парафії

– богослужінням за латинським обрядом. Тут же дізнаємося про те, що вірмено-католицька церква чітко розрізняє поняття „наш” та „латинський”. Зокрема, це доводять наступні записи генеральної візитації 1791 р. Ця частина цікава ще й тим, що дає можливість дізнатись нам про учасників візитаційної комісії. Очолює її сам архієпископ Якуб Валеріан Туманович, допомагає йому Миколай Баронч, вікарій львівської вірменської катедральної церкви та нотаріус – ім'я якого не вдалось встановити. Правда, залишаються не до кінця з'ясованими ролі деяких учасників візитаційної комісії. Якщо писар вів усю документацію генеральної візитації, де, до речі, постійно фігурують дві особи – архієпископ (генеральний візитатор) та настоятель церкви, то що робив Миколай Баронч – не ясно. Можливо, вікарій був лише супроводжуючою особою архієпископа. Наступного дня архієпископ відслужив уже архієпископську службу. Після чого знову привітав свою паству та клір. На цьому перший етап, або *передвізитаційний*, закінчується. Цікаво, що все описане вище як етап візитації писарем не вважається. Власне сама *візитація* розпочинається уже наступного дня – 21 червня. Це підтверджує й сам запис у візитаційних матеріалах, що датуються цим же днем¹⁹, а не раніше. Після освячення пасти, архієпископ звертається до неї з промовою, у якій пояснює суть своєї візитації²⁰. Дії генерального візитатора описано досить детально, хоча не сказано, що саме говорив архієпископ. Наприклад, писар звернув увагу на те, що для оголошення проповіді генеральний візитатор підійшов до головного вівтаря, де сів у фальдисторій, звідки і вів надалі службу. Лише після її закінчення розпочався детальний огляд церковного інтер'єру²¹. Огляд розпочато було з *кивоту з св. Євхаристією; чаші, де зберігалось св. Причастя та чаші, що використовувався для принесення останнього причастя важкохворим*. Закінчувався цей пункт візитації питальником, де запитання стосувалися св. Дарів²².

Наступним пунктом візитації був *огляд хрестильниці*. Тут архієпископ висловив свої зауваження щодо її невдалого розміщення у церкві²³. Далі наводиться опис усієї утварі, що знаходилась всередині каплички для хрещення та використовувалась для обряду хрещення. Цікаво те, що писар наголосив на тому, що миро і вода освячені „відповідно до нашого обряду”²⁴, тобто знову чітко виділяється „наш” і „латинський”. Знову

ж таки після опису йшли питання пов'язанні з св. миром та хрещенням.

Між цим та наступним пунктом візитації подано опис ходу візитації, а саме: освячення архієпископом цвинтаря і могил. На цьому перший етап візитації завершений. Архієпископ від'їжджає до помешкання настоятеля храму, що на час візитації, треба думати, стало місцем перебування візитаційної комісії²⁵. Відомо навіть приблизно час, коли відбувалося описане дійство – „до обіду”²⁶. Власне, ця фраза й дала можливість приблизно визначити час проведення першої частини візитації, але з іншого боку вона ж доводить, що маємо справу з „чистовиком”, що був записаний уже після завершення візитації. Писар навірно зазначив час, вказавши, що візитація була продовжена спочатку після обіду, але тільки наступного дня. Проте, потім виправився, вказавши, що візитація розпочалась знову ж таки після обіду, але цього ж таки дня. Сумнівно, що такі помилки в хронології могли б бути, якщо б дані записувались одразу „на місці подій”.

Наступною великою частиною візитації після її продовження став *опис будівлі церкви, вівтарів дзвіниці та ін.* Вперше у даній візитації подано окремий заголовок. Попередні записи не виділялись. Першим пунктом цієї частини виступає *опис самої церкви*, але *опис її зовнішнього вигляду*. Одразу ж по тому подаються питання архієпископа та відповіді пароха, пов'язані з будівлею церкви. Перш за все, візитатора цікавив фінансовий бік справи, тобто, що, де і скільки витрачено, та де це записано. Лише після цього пароха запитали про покровителя церкви, тобто в честь кого вона названа та чи освячена.

Лише після того, як він з'ясував ці питання у протоколі візитації подано *опис середини церкви*. Знову ж таки цей опис можна розбити на низку підпунктів. Наприклад, перший – *опис вівтарів*. Цей опис розпочинається з *головного вівтаря*, де наводиться детальний перелік всього, що є на вівтарі та при ньому. Після цього уже йде опис усіх наступних вівтарів. Власне, тут ми теж зустрічаємось ще з однією цікавою деталлю. Подальша орієнтація у церкві відбувається не за сторонами світу – південь, північ, схід та захід, а головним чином, за євангелією та св. письмом головного вівтаря (! – *М.Ц.*). Схема *опису бічних вівтарів* особливо нічим не відрізняється від схеми опису головного. В основному перераховується все, що було

на вівтарі, а також зазначено імена святих, на честь яких було збудовано ці вівтарі та вивішено їх зображення, правда, не на усіх вівтарях²⁷. Далі йде опис решти інтер'єру церкви з короткими анотаціями до них, а саме: *парохіальний та музичний хори, амвона*.

Наступним пунктом у описі візитації виступає *захристія*. Її опис досить детальний. Починається з внутрішнього опису самої захристії і закінчується описом окремих речей. Зокрема, цей пункт візитації дає нам можливість ознайомитись з тими побутовими предметами, які оточували священика щоденно у його церковному житті. Зокрема, з цього пункту візитації довідуємось, що у захристії були двері, що вели до бібліотеки та складу домашньої утварі, де була окрема шафка для зберігання священної утварі. У самій й же захристії був тазик для вмивання рук та т.зв. генефлорія і хорологіум²⁸. Далі увагу візитатора привертав стан *підлоги та портика*.

На цьому етапі візитації будівлі церкви закінчувався. Однак, сама візитація на цьому не завершується. Тепер генерального візитатора цікавить все, що оточує церкву, зокрема, різноманітні будівлі. З протоколу візитації дізнаємось, що при церкві є *цвинтар*, який обведений муром. Цим же муром оточена *дзвіниця*. Спершу подається опис її зовнішнього вигляду, далі внутрішнього. З цього останнього, тобто внутрішнього опису дзвіниці, дізнаємся про існуванні у її нижній частині колись діючої каплиці св. Первомученика Стефана. Крім уже згаданої дзвіниці, на території цвинтара розміщувалось *житло церковного скарбника та склад утварі*. Цікаво, що тут майже неможливо з'ясувати точне місце розташування цих будівель.

Далі на схід від церкви була розташована каплиця *Благовіщення св. Діви Марії*²⁹. Відповідно подається опис її зовнішнього та внутрішнього стану. При описі інтер'єру церкви акцент скоріше ставився на наявність певних речей, але майже жодних їх детальних описів. Тут же ми дізнаємось, що навколо каплиці є цвинтар, який теж обведений муром. Далі писар наводить цікаву інформацію: у межах цього муру побудований будинок греко-католицького священика. Тут же дізнаємось про ім'я та прізвища священика – Василій Севацкі. Писар у протоколі візитації зазначив, що будинок цього священика не є власністю кам'янецької вірмено-католицької церкви.

Згідно з інформацією, що подана у записах візитації, з протилежного від каплиці боку були руїни колись діючої *церкви св. Григорія*. Частина інтер'єру цієї церкви на той час була уже у храмі

св. Миколая. Стан церква св. Григорія був настільки жахливий, що за рішенням Військової комісії надалі її стіни слугували як військові укріплення. Наступним пунктом у даній візитації йшов опис *шпиталю для бідних*, який на той час був ще діючим, але використовувався уже як шпиталь для військових.

На цьому опис церкви та оточуючих її споруд був завершений. Наступна велика частина візитації присвячена з'ясуванню наявності *церковного інвентаря та священого одіяння*. Розпочав її архієпископ з питань про наявність цих речей у церкві та їх стан збереженості. Далі він перейшов до запитань, що стосувались діловодної документації, яку повинен був вести парох. Наскільки можна зрозуміти з записів, те, що побачив і почув генеральний візитатор його задовільнило. У цьому місці вперше у візитаційних матеріалах інформація обривається. Пояснити це важко. Стверджувати про те, що було втрачено якісь сторінки ми не можемо, оскільки запис обривається посередині сторінки. Скоріш за все писар загубив чорнові записи, які слугували йому за основу для переписування „на чистовик”. Хоча у записі, який ми ідентифікували як чорновик даної візитації³⁰ ці пункти теж пропущені. Знову ж таки, пояснити цього ми не можемо, оскільки, згідно з слів настоятеля церкви, записаних у візитації, інвентарні речі та книги були.

Наступний пункт візитації – сама *резиденція* пароха. Помешкання у пароха було просторе. Була окрема кімната для прислуги та кухня, де у домашніх умовах можна було випікати хліб, хоча це не можна назвати великою заможністю. Як свідчать акти візитації наступних парафій, були й більш заможні парохі³¹. Помешкання місцевого священника було власністю архієпископського престолу, а тому лише зі згоди архієпископа воно могло надаватись у власність пароха, що відповідно було й зроблено під час візитації³².

Вся інформація наступного пункту візитації стосується лише *священника*, і записана з слів самого ж таки пароха. Зокрема, піднімається питання юридичної правомочності священника на дану парафію, його матеріальне утримання. Наступна інформація, що записана у візитації, носить спеціальний характер. Серед візитацій греко-католицьких та римо-католицьких церков аналогів не має. Дані, які тут подаються, стосуються фінансового боку діяльності церкви і парафії. Власне тут подається *список скарбничок*, що існували у цей час при церкві, іменем якого святого названі, і, що

найцікавіше – кількість грошей, що були у них. Цей пункт подає яскраву картину того, якими фінансами володіла одна парафіяльна церква. Крім того, з протоколів частково дізнаємось про банківську структуру вірмено-католицької церкви. У візитаційних матеріалах записуються дані про те, ким фінанси контролювались на місцях, що реєструвалось у фінансових книгах скарбничок і т. д. Тут же можна дізнатись яким чином церковні скарбнички поповнювали свої фінанси, на що гроші витрачались і т.д. Ці факти настільки цінні, що потребують окремого дослідження, яке не передбачене у даній статті. Наступні питання, за винятком одного, можна віднести до теми церковної дисципліни у парафії. Відповідно, піднімались питання, що стосуються св. Таїн, богослужіння чужих священиків у церкві, оголошення посту і т.ін. Наостанок, щоб перевірити наскільки священик справлявся з своїми обов'язками, архієпископ запросив до розмови *старших нації*, які підтвердили високу моральність свого священика. Нарешті, свою візитацію архієпископ завершив богослужінням, і, благословивши парафіян, від'їхав до наступної парафії.

Підсумувавши усе вище сказане, можна реконструювати приблизну схему проведення візитації, а саме:

I етап – *Вступна або передвізитаційна частина* (опис приїзду архієпископа, його зустріч з паствою, склад візитаційної комісії, „перші кроки” самого архієпископа)

II етап – *Основна частина* (власне, акт самої візитації). Тут варто виділити наступні підпункти:

1) *Огляд кивоту зі св. Дарами;*

Чаша, де зберігалось св. Причастя;

Чаша, що використовувалася для принесення останнього причастя важкохворим;

Огляд каплиці для хрещення (опис усього, що було всередині)

Між 1) і 2) підпунктами подається опис подій, пов'язаних з архієпископом (освячення цвинтара та могил)

2) *Опис церкви:*

2.1) *зовнішній + питання;*

2.2) *внутрішній* (головний вівтар, бічні вівтарі, парохіальний та музичні хори, амвона) + *підлога та портик* (після 2.3)

2.3) *захристія* (внутрішній опис та опис речей і додаткових приміщень)

3) *Зовнішнє оточення церкви:*

3.1) Цвинтар

3.2) *Дзвіниця* (опис зовнішнього та внутрішнього вигляду)

3.3) *Будівлі побутового призначення* (наприклад, церковне житло та склад інвентаря)

3.4) *Інші будівлі церковного призначення* (Каплиця Благовіщення св. Діви Марії (її внутрішній та зовнішній опис) та колишня церква св. Григорія)

3.5) Шпиталь для бідних

4) *Церковний інвентар та священе одіяння* (питання, пов'язані з цим, та, можна припустити, сам список речей)

5) *Резиденція пароха* (загальний опис приміщення)

6) *Фінанси церкви* (список скарбничок, їх фінансовий стан та т. ін.)

7) *Питання, які стосуються моральності* (спершу відносно самого священика, потім відносно загальної ситуації у парафії)

III етап – *Завершальна частина* (від'їзд архієпископа і процедура, що з нею пов'язана)

Наведені нижче висновки даної статті є попередніми, оскільки для повноцінного аналізу потрібна більша кількість джерел даного типу, що оформились протягом певного часу. На сьогодні нам не відомо, чи існувала конкретна інструкція або певний зразок, за яким проводилась візитація. Опосередковано про існування такого зразку свідчать, як про це уже згадувались, генеральна візитація вірмено-католицьких церков, що проводилась у 1791 р. Записи цієї візитації мають багато спільних рис для різних вірмено-католицьких церков. Ясно одне – записів візитації однієї церкви було декілька, як мінімум – два. Можливо, це були власне „чистові” та „чорнові” записи, які різнились між собою повнотою інформації, яку вони подавали. У т.зв. „чорновику” інформація максимально стисла і чітка. У т.зв. „чистовику”, крім уже відомої інформації з „чорновика”, багато записів описового характеру, що зосереджуються на поведінці самого генерального візитатора. Цікаво й те, що і „чорновики”, і „чистовики” писались на папері одного виробника. Записи у „чистовику” явно зроблені після проведення, якщо не усієї Генеральної візитації вірмено-католицьких церков, то точно після кожної зокрема. Схожий процес проведення візитації можна прослідкувати й у греко-католицькій церкві, зокрема, після завершення візитації її результати писар переписував начисто і заносив туди, т. зв. реформаційні декрети візитатора. Потім вони опрацьовувались в окремому

книгу і передавались на зберігання до консисторії. Таку практику упорядкував Замойський собор 1720 р³³. У даному випадку у кам'янецькій візитації реформаційного акту не було, хоча така практика у вірмено-католицькій церкві теж існувала³⁴. Такий же декрет повинен був бути і у візитації кам'янецької церкви. Про це свідчать й самі записи візитації³⁵. Можливо, для кам'янецької церкви такий декрет був втрачений. Згідно візитації церкви у Лисецю, реформаційний декрет повинен був записуватись на окремому аркуші, де зазначались відповідні зауваження. „Робочою” мовою візитації була латинська. Серед інших мов, якими користувались для запису даної візитації, є польська і вірменська. Вірменська мова зустрічається лише один раз – це були підписи контролерів за 1789 р³⁶. Польська використовувалась в основному для запису утварі церкви³⁷. Візитація подає також склад комісії і кількість її учасників. Відомий час проведення візитації і її тривалість. Трапляється навіть часова характеристика проведення певних частин візитаційного чину. Тобто, можна приблизно встановити скільки часу комісія витратила на ту чи іншу процедуру. Крім того, дата запису акту візитації не означає, що візитатор прибув саме у цей день до парафії. Джерелом, що служили для отримання відповіді на певні пункти візитації, були власні спостереження візитатора (можливо, писаря); питання, що їх задавав архієпископ „по ходу” візитації настоятелю церкви. Ці питання могли бути як підготовленими спеціально для візитації, так виникали спонтанно для з'ясувати певних непорозумінь. Особлива увага під час візитації зосереджувалась на фінансовому боці церкви. Відповідно, дані джерела є неоціненним матеріалом для дослідження фінансової історії вірмено-католицької церкви. Схема візитації вірмено-католицьких церков явно перебувала під впливом загальних тенденцій традиції католицької церкви, однак, зрозуміло, що були певні відмінності. Опосередковано про це свідчать порівняння з візитаціями греко-католицьких церков XVIII ст., де прослідковуються схожі тенденції. Починаючи з кінця 30–40-х рр. XVIII ст. акти візитацій стають більш структуризовані і набувають ознак класичних описів уніатських церков досліджуваного періоду. Наприклад, це яскраво простежується на білоруських землях. У візитаційних актах середини 50-х рр. спостерігається тенденція до виділення коштовних речей в окремі пункти. Наприклад, в описі храму містечка Молодечна мінського деканату 1752 р. наявний пункт „Срібло, олово, бронза”. Натомість, наприкінці XVIII ст. до традиційної структури

додаються розділи, у яких характеризується документація парафільних архівів і, що особливо примітно, окремо, до того ж, на самому початку описується кивот з пресвятою Євхаристією. Це слід пов'язувати із зростаючим впливом католицької еклезіології, яка робила особливий наголос на важливості Євхаристії в літургійному житті християн³⁸, тобто все те, що характерне для схеми проведення опублікованої вірмено-католицької візитації.

Анотація

У статті подаємо повний переклад „чистового” та „чорнового” варіанту генеральної візитації кам'янецької вірмено-католицької церкви за 1791 р. Редакційне втручання пов'язане лише з розстановкою знаків пунктуації у тексті. Помилки і надписи, зроблені писарем у записах візитації, зазначені і винесені у підрядковій примітці. Аббревіатура слів розчитана повністю. Частина слова, ціле слово або фрази, що були з тих чи інших причин пропущені писарем, зазначені у квадратних дужках. Замість латинської номенклатури інвентаря церкви, предметів її внутрішнього і зовнішнього вигляду вжито українські відповідники з кінцевими примітками, де пояснюється від якого латинського терміна вони походять.

Annotation

After the first and the second divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth part of its lands went under control of the Habsburg Empire. During this time the Armenian Catholic Archdiocese and its seat, Lviv, lost direct control over part of its churches. One of the best ways to maintain any contacts with them was through visitation. Analysis of the General Visitation of Kamianets-Podilsk Church of 1791 shows us new sides of the life of Armenian Catholic Church and its local parishes. There are descriptions of financial situation of the parish, inside and outside view of the church and, finally, moral circumstance in the Armenian parish. Materials of Armenian-Catholic visitations are indispensable source for reconstruction of the history of local Armenian communities in Ukraine.

Додаток

Арк. 9³⁹

В ім'я Господа

Візитація вірменської кам'янецької церкви року божого 179[1] р. дня 21 місяця червня. Проведена законно найсвітлішим

й найпревелебнішим п[аном] Якубом Валеріан[ом] Тумановичем, архієпископом львівським вірменським, у польському королівстві.

Коли найсвітліший і найпревелебніший п[ан] Якуб Валеріан Туманович, архієпископ вірменський львівський, зі Львова виїхав [і] щасливо [до] Кам'янця ввечері 18 червня теперішнього 1791 року, прибув у королівство польське з владними [повноваженнями]. [Одразу потому він] вступив [до] церкви для молитви до Святих Дарів¹. Тоді ж [архієпископ] був зустрітий о[тцем] в[ірменського] о[бряду] Миколаєм Богдановичем, архидияконом та настоятелем цієї ж церкви, і великим натовпом [людей], [що на] звук [від ударів у] дзвони [зібралися]. [Для радості цілої пастви з нагоди прибуття свого пароха [до них], [архієпископ] відслужив латинську службу. Назавтра ж, [що] припало на свято св. Трійці, відправив [службу] за архієпископським чином, і знов привітав від імені н[айшанованішого] проповідника народ і клір. (Дня ж 21)⁴⁰ зранку вбравшись у архієпископські шати, урочистою процесією від резиденції згаданого п[ароха] в[ірменського] о[бряду], при допомозі Миколая Баронча, вікарія львівської вірменської катедральної церкви, і моєї, [тобто] нотарія, що нижче підписався. [Під] звуки [ударів] церковних дзвонів, [архієпископ] зайшов [до церкви], [і] приступив до здійснення акту візитації. Вийшовши йому назустріч, о[тець] в[ірменського] о[бряду] настоятель дав [йому] кропило [і] трошки води, [щоб] освятити народ. [Після того архієпископ] підійшов до головного вітваря для відправлення служби, і самостійно сівши у фальдісторій², звернувся до народу та виголосив проповідь про суть візитації. Закінчивши, піднявся і підійшов до кивоту із св. Дарами³. [Побачив, що] ззовні [кивоту] є замок. [Всередині цього ж кивоту] він знайшов прикрашену шовкову матерію. Потім [архієпископ побачив] срібну чашу⁴. Уся позолочена, з покрешкою у формі корони, [що була] вміло вироблена, а також маленький хрестик над нею. Прикрита [чаша була] покривцем⁵, [що було] сплетене [з] матерії з срібла [і оздоблене] квітами-фіалками. Там же [візитатор] знайшов срібний келих, всередині позолочений, у якому приносять останнє причастя⁶ для важкохворих. Тоді у о[тця] пароха в[ірменського] о[бряду] запитав:

З[апитання]. Через скільки всередньому [днів], освячені часточки оновлюються?

В[ідповідь]. [Через] кожних 14[днів]. Деколи частіше.

З[апитання]. Чи перед вітварем з Святими дарами вдень і вночі лампада горить?

Відповідь. Кожного дня масло [доливається. Все] це завдяки милостивим панам Деодатові та Іоану Богдановичам, станіславівським міщанам, що постійно дають гроші [для купівлі масла].

Арк. 9 з. З[апитання.] А між тим, [яким чином] приноситься до важкохворих св. причастя[?] Чи когось висилають з запаленим факелом⁴¹?

Відповідь. Завжди висилаємо когось з запаленою свічкою і дзвіночком.

З[апитання.] Чи відбуваються релігійні процесії з винисенням св. Дарів і уділенням [їх] народу? Скільки разів на рік?

Відповідь. [Є. Проводяться] у найбільші свята та храмовий празник.

Превелебний пан отець підійшов до хрестительниці⁷ [та] побачив, що [вона] знаходиться на престолі христового вівтаря, зі сторони євангелії. Закрита.

З[апитання]. Чому не в окремому місці і як звичайно хрестительниця не збудована?

Відповідь. Поки що так зроблене для зручного використання, але [вона] буде встановлена у належному місці і належним чином. Це, найсвітліший, о[тцю] пароху в[ірменського] о[бряду] наказав якнайскорше зробити.

Потім, відкривши [хрестильницю], побачив купель⁸, наповнену святою водою, змішану з олією для миропомазання згідно з нашим обрядом. [Крім того, там же побачив] срібну ампулку і срібну позолочену раковину для черпання води, якою поливають голову того, кого хрестять водою.

З[апитання]. Коли ж ця вода була освячена?

Відповідь. У свято Богоявлення⁹.

Там же о[тець] в[ірменського] о[бряду] побачив срібний чотирикутний келих для зберігання святого мира і зауважив пароху:

З[апитання]. Чому святе миро зберігається не в окремому місці?

Відповідь. Заплановано [це зробити]. Чекаємо зручного моменту. Найяснійший пан [сказав], що це треба зробити [якнайскорше], і також [варто поставити] шафку з добрим замком, яким б [вона] закривалась, [і] приробити б [добре було її] зі сторони вівтаря.

З[апитання]. Чи хрещення немовлят затягувалось або відкладалось більше ніж на три дні?

Відповідь. Ніколи. Про це завжди парохіянам нагадується.

З[апитання]. Чи хрещення у цей же день парохом у книгу Хрещень записується?

В[ідповідь]. Тут і цього ж дня, коли хрестився.

З[апитання]. Чи це Таїнство поза необхідністю виконується вдома?

В[ідповідь]. Ніколи, якщо [до] цього не змусить важка обставина.

Після цього одягнувся у шати¹⁰ фіолетового кольору. Цвинтар і могили мертвих відповідно до нашого обряду освятив. [Після того], повернувшись до церкви, і сівши у фальдісторіум, клір та народ до поцілунку руки допустив і наділив [їх] благословенням. [Після завершення цього]

Арк. 10 поїхав до резиденції о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду].

Візитація будинку церкви, віттаря, дзвіниці і ін.

Цього ж дня (назавтра)⁴² після полудня, відвідавши будівлю церкви, побачив новий фундамент, з каменю і цегли зведений, затинькований. Зверху храм вкритий білим⁴³ дахом.[На] схід [від церкви] розташована огорожа. [Церква має] три [пари] дверей, з яких перші - з заходу розміщені, інші дві [пари] - на півночі і на півдні. У період весни залізні двері¹¹ закриті. [Церква] має посередині купол. [Крім того, у церкві] є вікна.

З[апитання]. На чії гроші ця церква була збудована?

В[ідповідь]. З різних добровільних пожертв.

З[апитання]. Чи існують якісь інші [грошові] фундації призначені на ремонт частини даху церкви?

В[ідповідь]. Жодних

З[апитання]. Чи є книги рахунків, реєстрації або записів витрат для церковної будівлі? [Чи] впорядковані?

В[ідповідь]. [Книги] є, але попередниками залишені без упорядкування і у безладді.

З[апитання]. Під яким титулом ця церква збудована?

В[ідповідь]. Під титулом святого єпископа Миколая Мірлікійського

З[апитання]. Чи освячена?

В[ідповідь]. Ні. Найсвітліший візитатор пообіцяв за час теперішньої візитації освятити.

Після цього оглянув новозбудований дерев'яний великий віттар, прикрашений чотирма колонами, з святими мощами, з відповідним орнаментом, вирізьблений. Проте [віттар] не

розмальований і не прикрашений. В середині вітваря розміщене коштовне⁴⁴ зображення святої М[арії] Д[іви]. Вкрите срібними шатами з позолоченими ліліями, однакового розміру, [і] прикрашене дорогоцінними камінням. Зверху зображення св. Григорія, перенесене з церкви під тим же титулом [св. Григорія, що через відсутність парафіян залишилася] покинутою. Крім цього, [знайшов] чашу¹² - дерев'яну, нову, різьблену, старанно оброблену, з замком, без малюнків і орнаменту. Тут же на вітварі [побачив] підсвічник зроблений з олова, великої форми типу „б”, з свічками. [Побачив] посередин [вітваря] великий срібний хрест,

Арк. 10 зв. портал - неушкоджений, висвячений, і вітвар з трьома маппами¹³, [що] аж до землі з обох сторін звисали, накривши антепедіум¹⁴. [Крім того, там були] дзвіночки і інші звичайні реквізити вітваря.

Перед вітварем великі срібні лампади разом з світильником, що освітлює найсвятіші Тайни.

Тоді візитатор підійшов до першого вітваря, [що] знаходиться з сторони Євангелії головного вітваря, посередині [якого] висить образ Святого Хреста. Намальований на полотні. [Образ] в окремих місцях прикрашений сріблом. Нижче ж [знаходиться] малий [образ] Найблаженішої Втіхи¹⁵, прикрашений позолоченою срібною одежею. [На вітварі знаходиться] чотири олов'яні підсвічники. Престіл зведений окремо, з усією відповідною церковною утварю.

Після цього підійшов до другого вітваря [з образом] святої М[арії] Д[іви] Утішительки, [прикрашеним] шовковими⁴⁵ шатами і подвійною срібною короною, 4-ма позолоченими підсвічниками. [У вітварі знаходяться] святі мощі. Потім також зі сторони Святого Письма, в напрямку до входу, побачив третій вітвар з образом святої Анни, [прикрашений] шовковою тканиною. [Сама тканина] прошита золотом. [Образ має] подвійну срібну корону, [що] покрита золотом. Там же [були] чотири підсвічники і святі мощі.

Нарешті четвертий вітвар святого папи Лева, перенесений з колишньої церкви святого Григорія Просвітителя разом з хрестом, чотирма підсвічниками та рештками звичайної [церковної] утварі.

Провівши візитацію вітварів, [візитатор] побачив парохіяльний хор по обидва боки від великого вітваря, [що був] гарно та старанно оброблений, розмальований і прикрашений позолоченими лініями. Потім [оглянув] амвон¹⁶, возведений для проповіді слів Божих, новий, без жодних малюнків.

Нарешті [оглянув] музичні хори, [що розташовувались] разом з маленьким органом над великими воротами церкви, [та] лавки правильно і по порядку розставлені посередині церкви.

Ввійшовши після цього до захристії, [що розташована] з сторони святого письма великого вівтаря, побачив правильно зроблені у стіні три вікна, [захищені] залізною сіткою. [Захристія] має три [пари] дверей. Одна залізна [пара дверей] - ззовні, інша [пара дверей] з середини. Треті ж ведуть до складу [церковної] утварі та бібліотеки. Тут же [візитатор] помітив шафу, [де] зберігаються добре впорядковані священні речі. [Крім того, архієпископ помітив] мідну миску для вмивання рук, генефльорія⁴⁶ і годинник⁴⁷, [що був] вдало розміщений і нововиготовлений.

Виходячи з Захристії у напрямку до великих воріт, [він] помітив неушкоджену цегляну підлогу у церкві, за виключенням портика, де зазвичай відбувалась служба.

Арк. 11 О[тцю] пароху в[ірменського] о[бряду] наказав потурбуватись, щоб тут таку ж кам'яну або цегляну підлогу зробив. Одночасно [візитатор] побачив портик, [розташований] від південих аж до північних воріт, колонами підтримуваний, зверху дахом з гонти покритий, що однак [був] без будь-яких мурованих арок. Крім того, побачив цвинтар, [що знаходився] по обидва боки від церкви. [Цвинтар був] оточений муром, [і тут же була] дзвіниця, яку [він] відвідав. Зауважив, що вона з каменю, чотирикутної форми, заввишки приблизно 30 ліктів, з вежею криною гонтом. Ввійшов до її нижньої частини. Оглянув колись [діючу] капличку Стефана Первомученика, яка тепер використовується для зберігання церковного дерева. У верхій частині [вежі] є три середнього [розміру] дзвони і один - малого, що використовується для подавання знаку перед відправленням простих служб. Крім того, на тому ж місці, що й цвинтар, розташоване кам'яне житло церковного скарбника, [що складалась] з [однієї] кімнати. [Тут же на цвинтарі розташований] якийсь дерев'яний склад для зберігання інвентаря.

Цей же найсвітліший і найшанованіший пан візитатор зайшов до каплиці Благовіщення святої Д[іви] М[арії], що розміщена зі східної сторони церкви. [Каплиця] побудована з каменю⁴⁸, [де] війшовши всередину візитатор [тут же] наштовхнувся на старий зруйнований вівтар з образом святої М[арії] Д[іви], намальованим на мідній дошці, разом з 4-ма малими олов'яними підсвічниками і іншими предметами

[необхідними у] вітварі. Крім того, [побачив] лавку, шафу, а також декілька образів, що висіли на стіні, які віддавна тут залишені у великій кількості. [Архієпископ] оглянув цвинтар цієї каплиці, [що] обведений муром, [і] у якому всередині знаходиться дерев'яний будинок превелебного Василя Севацького, пароха обряду грецько-уніатського. З дозволу о[тця] пароха в[ірменського] о[бряду], за попередньою угодою, [будинок пароха грецько-уніатського обряду] перебуває поза власністю церкви. Пройшовши у протилежному напрямку [від каплиці], він, [Якуб Туманович,] побачив колишню церкву святого Григорія, [де] до сьогодні збереглися [самі лише] руїни без даху, підлоги, без жодного сліду висвяченого місця [призначеного] колись для Божого вшанування. Будівля [ця] з розпорядження Військової Комісії [тепер] призначена для потреб міської фортифікації.

Арк. 11зв. Накінець [відвідав] шпиталь колись побудований для бідних, [що має] дві більші кімнатами і одну меншу, а також пивницю. Тепер з [розпорядження] військового уряду призначений і відібраний для потреб військових.

Після цього вирушив до візитації церковної утварі і одягу.

Запитав о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду]

Чи інвентар одіянь, прикрас, домашнього інвентаря і всього іншого, що вважається церковною утварю, описане належним чином і точно? Він, [парох], запевнив, що завжди має цей [інвентар] під рукою, а потім й показав [його]. Найсвітліший і найшановніший пан все [підряд] і кожне [зокрема] оглянув і побачив, що [все] зберігається турботливо і обережно, а також впорядковане у шафках, складах і коморах. За старання і турботливість о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду] похвалив і згаданий інвентар рукою власною підписав і закріпив печаткою, і пароху віддав для зберігання [для того], щоб якщо у майбутньому Богом щось дане [буде] вписав це до окремої книги, [що] з актом візитації зберігалась б [тут].

З[апитання]. Чи маєте якісь парохіяльні книги, а саме: одну хрещення, інші - шлюбу і смерті, і нарешті четверту, де записано про теперішній стан і кількість душ [в парафії] ?

Всіх їх разом, добре впорядковані, зараз же представив [візитаторові]. Найсвітліший пан ці ж метрики власною рукою до ...
(далі текст обривається-М. Ц.)

До резиденції¹⁷ о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду] прийшов [найсвітліший і найпревелебніший пан візитатор. Резиденція,] що не далеко від церкви знаходиться[,] старанно і

турботливо о[тцем] настоятелем в[ірменського] о[бряду] доглянута і всім необхідним забезпечена. Незважаючи на вік, [настоятель] прийняв найсвітлішого і найпревелебнішого пана візитатора. [Резиденція має]: по-перше, зручні, прості і широкі для пароха чотири кімнатами. [Вони] об'єднані разом з меншою коморою. Це все у вищій частині будівлі [розташоване]. У нижчій ж - кімната з однією коморою, інша без [комори] для прислуги. [Одна] кухня з коморою. Інша [кухня] з пічкою для випічки хліба.

Арк. 12 Цю непошкоджену будівлю парохіяльної місцевої церкви найсвітліший візитатор закріпив, дав і подарував для проживання о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду] та його наступникам, як і [для] решти кам'янецького вірменського кліру, а о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду] запитав:

З[апитання]. Згідно з яким правом займає парохію? Чи має презентаційні¹⁸ та інституційні грамоти?

В[ідповідь]. Маю інституційні грамоти найсвітлішого і найшанованішого пана. Отримав [їх] цього ж року.

З[апитання]. З яких фінансових надходжень живе? Чи ці надходження, [різні] кошти, фундацій, витрати, законні винагороди, та будь-які інші прибутки, як-от подарунки [зроблені для] церкви, так і те, що використовує для свого прожиття, записуєте та документуєте?

В[ідповідь]. Жодних фіксованих фінансових надходжень для себе не призначав, і жодних документів не маю. [Жити можу] тільки з випадкових столій¹⁹ і з пожертв [зроблених] на службі. Це та інше [засвідчує, що] цих грошей занадто мало, щоб міг [жити] чесним життям, тому [настоятель храму] вирішив усі свої зусилля прикласти, щоб [на майбутнє] для місцевого пароха з Державної національної фундації якийсь певний дохід [було б] встановлено. Правда, аж до [сьогодні] це [завдання] виконати не зміг. Через що найпокірніше попросив найсвітлішого пана візитатора, [щоб] зволів цю [ситуацію] пояснити перед старійшинами міста і нації, що [й] найсвітліший твердо пообіцяв [зробити]. Додав, крім того, згаданий н[астоятель] в[ірменського] о[бряду], що управління усім майном і фінансами, звідки погашаються борги, здійснюють провізори Монс Піус.

Арк. 12 зв. При цій церкві є три [скарбнички], а саме: св. Архангела Михаїла, св. Анни, св. Григорія Просвітителя. Тому він, найсвітліший, закликавши милостивих панів провізорів згаданого

Монс Піус, зараз же наказав передати йому усі книги рахунків, які зберігались [церкві]. Спочатку перша [скарбнички] св. Архангела Михаїла. [У ній візитатор] знайшов складений рахунок початкових сум пожертв з року 1685 [на] фл. пл.⁴⁹ 22, 649. Під час візитації свого останнього попередника у році 1763, 5 серпня, з якихось причин [вона] скоротилась до суми пл.фл.⁵⁰ [Провізори] не перешкождали зменшенню боргу, що виник через Декрет найсвітлішого місцевого уряду, не збільшували грошової маси [каси, а] тепер через різні шкоди, так як: знецінення грошей, дріб'язкові зобов'язання і витрати на судовий процес дійшло до того, що залишилась невелика частина грошей⁵¹. Після оглядин другої [скарбнички] св. Анни знайшов початкову суму⁵², [що] з року⁵³ до року⁵⁴ збільшилось з наступним зменшенням боргу, що виник через вище згаданий Декрет найсвітлішого місцевого уряду. На сьогодні [фінанси скарбнички] не тільки [вдалось] відновити, як сказано вище, але й збільшити настільки, що як тоді, так і тепер під час сьогоднішньої візитації виявлено суму пл.фл.⁵⁵ Нарешті у зобов'язанні третьої Монс Піус св. Григорія Просвітителя, [де візитатор] знайшов початкову суму 21, 496 гр. 25 з року⁵⁶ зібрану до 1763 р. [Однак] під час візитації⁵⁷ до суми 1, 885 [тис.] фл. пл. зменшилась, відповідно зменшення боргів вищезгаданим способом, збільшило не тільки цілий попередній [фінансовий] стан [скарбнички], покривши його, але й відновивши прибуток, так що зараз у ній за актами цього ж Монс Піус 21, 600 пл.фл. 15 гр. виявилось.

Арк. 13 Тому з огляду на усі ці перлюстраці, реєстри і підписи найсвітліший візитатор свою думку висловив: так як з погляду на відновлення [до] попереднього свого стану фінансового стану цих двох останніх Монс Піус, то [нехай], звичайно, за їх допомогою першу [скарбничку] дофінансують, [щоб] перешкодило б повному її знищенню. [Це рішення він]оголосить сам через декрет візитації.

Довівши це до кінця, запитав о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду]:

З[апитання]. Чи існує архів, у якому сконцентровано „під ключем”, зберігаються розпорядження місцевого уряду і церковні записи?

В[ідповідь]. Звичайно.

З[апитання]. Чи у божественні і святкові дні святе причастя для народу згідно з правилами уділяє?

В[ідповідь]. Звичайно.

З[апитання]. Чи [допомогою] чужих і мандрівних священиків під час богослужіння користуєтесь?

В[ідповідь]. Ніколи. Якщо звичайно [ці священики] не показали грамоти, дозволу, або урядового засвідчення, що надавали б [їм право на богослужіння].

З[апитання]. Якщо зголошення про укладення шлюбів припадають на дні свят, [чи] змінюються [дата шлюбу згідно з] правилом?

В[ідповідь]. Завжди. Якщо не проти адміністрація місцевого уряд.

З[апитання]. Чи шлюб коли-небудь вдома укладався?

В[ідповідь]. Ніколи [не укладався] без дозволу найсвітлішого місцевого уряду або Вашого.

З[апитання]. Чи [згідно з] своїм обрядом свята і піст з кафедри народу оголошується і у потрібний час виконується?

В[ідповідь]. Оголошується всенародно і у властивий час виконується.

З[апитання]. Чи з кліру, [що] при цій церкві [мешкає,] не проживають [такі], про життя, звички чи спілкування яких було помічено [щось] негідне [їх становищу]?

В[ідповідь]. Жодних. Кожен своє покликання та обов'язки старанно і відмінно виконує.

З[апитання]. Чи маєте тут у своїй парафії народних грішників, серед яких жінки легкої поведінки, ворожки, лихварі та інші [їм] подібні,

Арк. 13 зв. які не відбувають пасхальної сповіді і причастя.

В[ідповідь]. Слава Богу, жодного немає.

Під кінець, закликавши Старійшин нації спитав:

З[апитання]. Чи п[арох] в[ірменського] о[бряду] старанно і охоче проводить церковні богослужіння і уділення св. Тайн?

В[ідповідь]. Звичайно

З[апитання]. А Слово Боже? Чи у дні свят Слово Боже пастві і дітям їх [проповідує]? Чи основи Християнства так як потрібно навчає?

В[ідповідь]. Звичайно.

З[апитання]. Чи під час відправлення служб і похоронів не просив пожертвувати [йому] грошей?

В[ідповідь]. Ніколи такого не траплялось, і це не звичне для о[тця] настоятеля в[ірменського] о[бряду].

Нарешті

[Запитання]. Чи помічали щось у житті і звичаях пароха вашого невідповідне [його становищу]?

Відповідь. Всі одногосно [заявили], що він є прикладом праведного і ревного життя і у поширенні Божого культу ніхто більше, ніж він, не старається.

Завершилось усе дня 28 червня, одягнутий у архієпископські шати, при багаточисельному зібранні парохіян, відправивши пастирську службу, народу уділив благословення і поїхав до Жванця.

Чорновик⁵⁸

Арк. 25

Оточення

Маєток церкви повністю оточений муром. Всередині маєтку - будинок церкви, з каменя⁵⁹, там же захристія і ація²⁰. Там рівно ж [знаходяться] два склади [побудовані] з дерева для зберігання дерев'яного церковного інвентаря.

Відвідав рівно ж і

Шпиталь

Дві кімнати з коморою, інша - проста, і одна комора [для зберігання харчів]. До сьогодні використовується [як] шпиталь

Церква св. Григорія

Зовсім покинута. За рішенням Військової Комісії використовується для міських укріплень.

Інвентар⁶⁰

Метрикальні книги⁶¹

Список парохіян, що живуть⁶²

Резиденція Пароха

Зверху 4 кімнати для помешкання з простими камерами⁶³. Нижче 2 кімнати, одна з камерою, інша без камери. Кухня, склад, камера, хлібопекарня, комора.

Що найсвітліший і найшанованіший пан церкві парохіальній закріпив, дав і подарував, а також для проживання п[ароха] в[ірменського] о[бряду] настоятеля і його наступників, а також решти кліру призначив.

Арк. 25 зв.

Нарешті завершивши це, запитав пароха настоятеля вірменського обряду:

З[апитання]. Згідно з яким правом займає парохію? Чи маєте свої представницькі та установчі грамоти?

Відповідь. Маю і одразу представив.

З[апитання]. Чи користуєтесь конкретними фінансовими прибутками, коштами фундації⁶⁴, благами, пожертвами [встанов-

лених згідно з] церковнимо правом? [Чи] використовуєте будь-які інші [фінансовими] надходження, як-от: дари церкви, так і [подарунки] особистого [характеру] для власного утримання?

[Відповідь]. Жодних. [Тільки] з пожертв, [що отримую] під час Богослужіння і встановлених правилами, які відкладаю до Монс Піус.

[Запитання]. Чи у порядку і акуратно зберігаєте місцеві урядові книги?

[Відповідь]. Звичайно.

[Запитання]. Чи церква кан[онічна(?)] має своїх провізорів?

[Запитання]. Чи виплачують зобов'язання згідно плану фондушів?

Через те ж він, найсвітліший, закликавши цих же згаданих вище провізорів Монс Піус, наказав представити йому книги рахунків, які там зберігались. Почавши від першої каси під титулом св. Архангела Михайла, знайшов зроблені підрахунки з початкової суми пл. фл.⁶⁵ під час візитації своїх попередників у році⁶⁶. Тепер з якихось причин до суми пл. фл.⁶⁷ зменшилось, не заважаючи на зменшення боргу⁶⁸ у році⁶⁹ згідно Декрету Найсвітлішого місцевого уряду до⁷⁰ від⁷¹ через різноманітні королівські кривди, відновлення монет і затримки виплати по позикам та покриттям витрат

Арк. 26 це⁷² зменшилось настільки, що залишилась невелика частина пл.фл.⁷³ Після цього 2-гу скарбничку св. Анни перевіривши⁷⁴, і нарешті у бік скарбнички №3 св. Григорія попрямувавши, знайшов⁷⁵. Після перевірки усіх цих Монс Піус, і підписавши реєстри, свою волю або відповідне розпорядження пообіцяв через декрет візитацій оголосити.

Зробивши це, запитав п[ароха] в[ірменського] о[бряду] настоятеля:

[Запитання]. Чи має Архів, де зберігаються „під ключом” записи, які стосуються церкви?

[Відповідь]. Звичайно

[Запитання]. Чи у святкові дні хлопчиків та дівчаток навчає християнським основам і Слово Боже пастві своїй говорить?

[Відповідь]. Попереджує про свята та піст

[Запитання]. Чи у дні божі та свята залучає паству до прийняття причастя? *[Відповідь].* Звичайно

[Запитання]. Чи допускає до [проведення] богослужіння чужих або мандрівних [священників]?

(Чи існують на сьогодні книги стану (, тобто, книги обліку живих парохіян] цієї [парафії?])⁷⁶

[Запитання]. Якщо зголошення про укладення шлюбів припадають на дні свят, [чи] змінюються [дата шлюбу згідно з] правилом?

[Запитання]. Чи Шлюб укладається завжди у церкві чи у якомусь домі без дозволу місцевого уряду або їх вікарія?

[Запитання]. Чи є у парафії грішники, жінки легкої поведінки, ворожки, лихварії, єретики та інші подібні [особи], або [ті], які не приступають до пасхальної сповіді і причастя? [Відповідь]. Ні.

Арк. 26 зв. [Запитання]. Чи з кліру, [що] при цій церкві [мешкає], не живуть [такі], про життя, звички чи спілкування яких негідне [до їх становища] було помічено?⁷⁷

[Запитання]. Чи обряд під час свят та посту дотримується так як потрібно?

Наостанок, закликавши Старших нації питався, чи щось проти Пас[тора]... (далі не дописано – М.Ц.)

Примітки

- ¹ Venerabiliae з латинської мови перекладається як Євхаристія, Найсвятіші Тайни, Святі Дари, хліб (частинці просфори) і вино в Тайні Святої Євхаристії, після їх перевтілення у Тіло і Кров Христа. Розрізняють Раніше освячені Святі Дари та Запасні Святі Дари (*Скочиляс І. Протоколи генеральних візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII століття (на прикладі недатованої єпископської ревізії Щирецького намісництва) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1999. - Т.238. - С. 497).*
- ² Faldistorium з латинської мови перекладається як залізне крісло, складене, на 4 ніжках, крісло з низькою опорою для рук, але без опори для спини, заміняє для єпископа трон, що розміщується з боку від епістоли, а при освяченні – всередині вітваря (*ks. Jougan A. Słownik kościelny łacińsko-polski. Warszawa, 1992. - S. 252).*
- ³ Tabernaculum з латинської мови перекладається як шафка для збереження Найсвятіших Таємниць. (*Ibidem. - S. 671).*
- ⁴ Puxis з латинської мови перекладається як чаша з покриттям для зберігання святого Причастя. (*Ibidem. - S. 560).*
- ⁵ Velum з латинської мови перекладається як покривець для келиху (*Ibidem. - S. 720).*
- ⁶ Viaticum з латинської мови перекладається як причастя для смертельно хворих (*Ibidem. - S. 727).*
- ⁷ Baptisterium з латинської мови перекладається як хрестительниця (*Ibidem. - S. 66).*
- ⁸ Piscina з латинської мови перекладається як купель (*Ibidem. - S. 510).*
- ⁹ Eriphania з латинської мови перекладається як свято об'явлення

- Христа (інакше – свято Трьох Королів) (*Ibidem.* - S. 227).
- ¹⁰ *Sarra* з латинської мови перекладається як плащ без рукавів (*Ibidem.* - S. 90).
- ¹¹ *Ianus* з латинської мови перекладається як бог дверей і брам (з римської міфології), або просто двері. Опікувався початком усього (напр., року, дня і т.д.) (*Ibidem.* - S. 306).
- ¹² *Ciborium* з латинської мови перекладається як келих або великий келих для причасття (*Ibidem.* - S. 106).
- ¹³ *Marra* з латинської мови перекладається як полотно, церковна матерія (на вітар) (*Ibidem.* - S. 406).
- ¹⁴ *Antepedium* з латинської мови перекладається як - заслонка на передній частині вітара з шовку, накинута на дерев'яну раму, що розфарбована у відповідний колір відповідно до свят; вишита тканина, або вирізблена з оздобою заслонка (*Ibidem.* - S. 41).
- ¹⁵ *Consolationis* з латинської мови перекладається як утіха (*Ibidem.* - S. 148)
- ¹⁶ *Suggestum* з латинської мови перекладається як амвона, місце виголошення проповідей (*Ibidem.* - S. 658).
- ¹⁷ *Residentia* з латинської мови перекладається як садиба пароха. (*Ibidem.* - S.585).
- ¹⁸ *Praesentatio* з латинської мови перекладається як грамоти колятора парафії, засвідчена печаткою та підписом, якщо він згідно з діючим у Речі Посполитій правом патронату, рекомендував (презентував) місцевому ієрархові вибраного ним, церковною громадою чи братством кандидата та духовний сан. (*Скочиляс І. Протоколи генеральних візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII століття (на прикладі недатованої єпископської ревізії Щирецького намісництва) // ЗНТШ. Львів, 1999. - Т.238. - С.500.*)
- ¹⁹ *Stola* з латинської мови перекладається як те, що законно належить священику і церковній прислузі за церковні послуги, а саме: за хрещення, шлюб і похорони (*ks. Jougan A. Słownik kościelny łacińsko-polski. Warszawa, 1992. - S.644*)
- ²⁰ *Atia* з латинської мови перекладається як місце перед санктуарієм посередині святині, де розміщалося духовенство, що співало гімн. (*Chrzęszczewski J. Kościoły ormian polskich. - Warszawa, 2001. - S.9.*)

¹ Наприклад: Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі-ЦДІАЛ), – Ф. 475, оп.1, спр.207, арк.6-8; *Pawiński A. Dzieje zjednoczenia ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów, włoskiego i łacińskiego // Źródła dziejowe. – Т. II. – Warszawa, 1876. – S.82, 94, 108.*

Obertyński Z. Historia kościoła ormiańskiego w Polsce. – Warszawa, 1990. - S. 26, 44-45 etc.

² *Скочиляс І. Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської*

митрополії XVIII ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20-21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 450.

- ³ *Leńhicki Cz. Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*. – Lwów, 1928. – S. 114.
- ⁴ *Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich*. – Kraków, 1989. – S.319
- ⁵ Там само. – S. 166, 164, 156, 102, 98, 79, 179, 141.
- ⁶ Там само. – S. 141.
- ⁷ *Leńhicki Cz. Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*. – Lwów, 1928. – S. 114.
- ⁸ *Защкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. - Львів, 2002. Мапа 4 (Поділ Речі Посполитої 1772-1795рр.).
- ⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9, арк. 20.
- ¹⁰ Порівняй ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9, 1, 20, 14, 38, 18, 36, 17, 15, 24.
- ¹¹ Наприклад, ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 14 (рашківська візитація); ЦДІАЛ. - Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк.17 (станіславська візитація).
- ¹² ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 39-43, арк. 32.
- ¹³ Там само. – Арк. 20-25 зв.
- ¹⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 208, арк. 25-26 зв.
- ¹⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 26-37.
- ¹⁶ „Чистовий” варіант зберігається у ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9-13 зв., а „чорновий” - ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 208, арк. 25-26 зв.
- ¹⁷ *Chrząszczewski J. Kościoły ormian polskich*. – Warszawa, 2001, – S. 25-29 (Інвентар речей вірмено-католицької церкви у Городенці, що зберігається у ЦДІАЛ. - Ф.475, оп.1, спр. 329, арк. 1-3). Крім того, є посилання на інвентар лисецької церкви, що зберігається у ЦДІАЛ. - Ф.475, оп.1, спр. 329, арк. 109 згідно даних: *Chrząszczewski J. Kościoły ormian polskich*. – S. 109.
- ¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9, 13
- ¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9. Аналогічний запис можна знайти і в записях візитації могильовської церкви, що зберігається у ЦДІАЛ. - Ф. 475, оп.1, спр. 207, арк. 20.
- ²⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 9.
- ²¹ Там само. – Арк. 9.
- ²² Там само. – Арк. 9.
- ²³ Там само. – Арк. 9 зв.
- ²⁴ Там само. – Арк. 9 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 10.
- ²⁶ Там само. – Арк. 10.
- ²⁷ Зокрема, це стосується четвертого бічного вівтаря св. папи Лева (ЦДІАЛ. - Ф.475, оп.1, спр. 207, арк.10зв).
- ²⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 10зв. Можна припустити, що хорологіум – це водяний або сонячний годинник (*ks. Jougan A. Słownik kościelny łacińsko-polski*. – Warszawa, 1992. S. – 301), переклад іншого слова залишається не встановленим.
- ²⁹ У візитації зазначено, що капличка збудована з муру. Цікаво, що для будь-яких інших будівель, будівельний матеріал вказувалось як „дерево” або „камінь”. Можна припустити, що вираз „ex tugo” вживався писарем для того, щоб підсилити значення архітектури самої будівлі, тобто ця фраза наголошувала на укріпленості самої споруди.
- ³⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 208, арк. 25-26 зв.
- ³¹ Порівняй, наприклад, маєток пароха могильовської парафії (Там само. – Арк. 21)
- ³² Там само. – Арк. 12.
- ³³ *Скочиляс І.* Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст. – С. 457.
- ³⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 37 (візитація лисецької церкви).

- 35 Там само. – Арк. 13.
- 36 ЦДІАЛ. – Ф. 475, оп. 1, спр. 207, арк. 40 зв.
- 37 Наприклад, там само, арк. 2-4зв.
- 38 *Скочиляс І*. Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст. ... – С.471.
- 39 ф.475, оп.1, спр. 207, арк. 9-13.
- 40 В оригіналі це словосполучення закреслено.
- 41 В оригіналі це слово записане як "fuce".
- 42 В оригіналі дана частина речення закреслена.
- 43 В оригіналі вжито слово *sandulis*.
- 44 В оригіналі вжито слово *Pratiosam* замість *Pretiosam*.
- 45 В оригіналі вжито слово *sericea*.
- 46 В оригіналі вжито слово *genefloria*. Переклад цього слова достовірно не знаю. Можливо якийсь розклад для проведення служб або календар.
- 47 В оригіналі вжито слово *horologium*. Можливо це сонячний або водяний годинник.
- 48 В оригіналі вжито латинське словосполучення *ex muro constructum*.
- 49 польські флорини.
- 50 В оригіналі пропущене місце.
- 51 польські флорини.
- 52 В оригіналі пропущене місце.
- 53 В оригіналі пропущене місце.
- 54 В оригіналі пропущене місце.
- 55 В оригіналі пропущене місце.
- 56 В оригіналі пропущене місце.
- 57 Звідси випливає, що найближча візитація відбулась 1763 р.
- 58 Дану копію чорновика візитації знайдено у ЦДІАЛ. - Ф.475 (Вірмено-католицька консисторія), оп.1, спр.208, арк.25-26зв. Почерк схожий з тим, який використано при написанні чистовика кам'янецької візитації. Почерк - біжучий курсив, але менш акуратний ніж в чистовику.
- 59 В оригіналі вжито словосполучення *ex muro*.
- 60 В оригіналі дані пункти візитації незаповнені.
- 61 В оригіналі дані пункти візитації незаповнені.
- 62 В оригіналі дані пункти візитації незаповнені.
- 63 В оригіналі вжито слово *cameras*.
- 64 В оригіналі це слово надписано.
- 65 В оригіналі тут пропущено місце
- 66 В оригіналі це слово надписано.
- 67 В оригіналі тут пропущено місце.
- 68 В оригіналі це слово надписано.
- 69 В оригіналі тут пропущено місце.
- 70 В оригіналі тут пропущено місце.
- 71 В оригіналі тут пропущено місце.
- 72 Тобто фінанси.
- 73 В оригіналі тут пропущено місце.
- 74 В оригіналі тут пропущено місце.
- 75 В оригіналі тут пропущено місце.
- 76 В оригіналі це запитання закреслено.
- 77 В оригіналі аркуш у цьому місті дуже пошкоджений.